

EEN VERDWENEN VADERLAND

Oostenrijkse en Russische nostalgie na de Eerste Wereldoorlog

BA-SCRIPTIE

Peter Milders (7830734)

18 januari 2019

(8.116 woorden)

INHOUD

Abstract	3
Inleiding	4
1. Nostalgie: geschiedenis en theorie	6
Geschiedenis van nostalgie	7
De theorieën van Svetlana Boym en Fred Davis	8
2. Stefan Zweig en Joseph Roth	10
Beelden van het verleden	10
Het Habsburgse Rijk: rust en zekerheid?	11
De levensloop van Zweig en Roth	12
De ontwikkeling van nostalgie in het oeuvre	13
Motieven en verklaringen	15
3. Vladimir Nabokov en Gajto Gazdanov	17
Beelden van het verleden	17
Het Russische tsarenrijk: de laatste decennia	18
De levensloop van Nabokov en Gazdanov	19
De ontwikkeling van nostalgie in het oeuvre	20
Motieven en verklaringen	21
Conclusie	22
Bronnen en literatuur	24

Abstract

The Austrian writers Stefan Zweig and Joseph Roth and the Russian writers Vladimir Nabokov and Gajto Gazdanov all lost their homeland after WW I. The Jewish Austrians stayed in their country for a long time and were forced into exile in the 1930s, the Russians left their country shortly after WWI.

Many years later, all four of them looked back nostalgically on the past in their disappeared fatherland. Zweig and Roth focused particularly on society and politics during the last years of the Habsburg Monarchy, the younger Russians focused on the memories of their youth in Tsarist Russia.

The nostalgic images of the writers can largely be explained on the basis of recent theories about nostalgia by Svetlana Boym and Fred Davis. The motives of the four writers for their nostalgic retrospects are diverse. An important motive for the Jewish Zweig and Roth was the topicality of the interwar period, with growing Nazism and anti-Semitism. Their exile and personal well-being also motivated them. The nostalgia of the younger Russians focused on their youth. Their transition from adolescence to adulthood more or less coincided with their flight from Russia and may be a motive for that. Topicality hardly seems to have played a role for Nabokov. The fear of losing a happy childhood was already a theme in his earliest work. The difficult conditions in which Gazdanov was in exile were no reason for him to idealize his Russian youth extensively.

Inleiding

In onze dagelijkse gesprekken verwijzen wij veelvuldig naar 'vroeger', een verleden dat wij daarbij vaak fraaier voorstellen dan het in werkelijkheid was. Zo waren de zomers eindeloos en zonovergoten, de winters immer besneeuwd en koud en werd er altijd geschaatst, in de samenleving heersten saamhorigheid en onderling vertrouwen (het touwtje uit de brievenbus), politici waren deskundiger en meer integer en bankiers genoten een groot vertrouwen. Kortom, vroeger was alles beter. Wij hebben blijkbaar redenen om het verleden te verfraaien en selectief weer te geven, het te laten contrasteren met een heden dat al dat moois niet meer zou bieden. Deze nostalgie, dit terugverlangen naar een geïdealiseerd verleden, is van alle tijden. Een sprekend en recent voorbeeld is het verlangen van de *Brexiters* naar een Verenigd Koninkrijk van voor de toetreding tot de EU, terwijl de geïnformeerde mens weet dat het land in de jaren '70 van de vorige eeuw werd geteisterd door stakingen, hoge werkloosheid, schrale armoede en een auto-industrie die louter gebrekkige automobielen leek te produceren. Dit terugverlangen lijkt haaks te staan op het uit de Verlichting stammende vooruitgangdenken dat uitgaat van de kracht van de menselijke rede; de ontwikkeling in de tijd is positief, het heden is beter dan het verleden. Op het eerste oog lijkt nostalgie eerder voer voor psychologen dan voor historici. Echter ook voor deze laatsten is nostalgie een interessante bron van onderzoek, in het bijzonder daar waar de geschiedenis scherpe breuklijnen vertoont, met een duidelijk 'ervoor' en 'erna'.

Een eeuw geleden ontstond in Europa een dergelijke breuklijn door de Eerste Wereldoorlog, als gevolg waarvan vrijwel gelijktijdig het Russische tsarenrijk en het Habsburgse Rijk verdwenen. Menigeen die in deze landen had gewoond, koesterde nadien nostalgische herinneringen aan zijn verleden in het verdwenen vaderland. De ingrijpende gebeurtenissen hebben een aantal romanschrijvers uit die verdwenen landen ertoe gebracht om terug te kijken op hun tijd in het oude vaderland. Zo schreef de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig (1881-1942) in zijn in 1942 gepubliceerde memoires *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers*:

Wenn ich versuche, für die Zeit vor dem ersten Weltkriege, in der ich aufgewachsen bin, eine handliche Formel zu finden, so hoffe ich am prägnantesten zu sein, wenn ich sage: es war das goldene Zeitalter der Sicherheit. Alles in unserer tausendjährigen österreichischen Monarchie schien auf Dauer gegründet und der Staat selbst der oberste Garant dieser Beständigkeit. Die Rechte, die er seinen Bürgern gewährte, waren verbrieft vom Parlament, der frei gewählten Vertretung des Volkes, und jede Pflicht genau begrenzt. Unsere Währung, die österreichische Krone, lief in blanken Goldstücken um und verbürgte damit ihre Unwandelbarkeit.¹

---

¹ S. Zweig, *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers* (Wenen 1948) 17.

Zweigs landgenoot Joseph Roth (1894-1939) verwerkte zijn herinneringen in onder andere *Radetzkymarsch* (1932). De Russische schrijvers Vladimir Nabokov (1899-1977) en Gajto Gazdanov (1903-1971) verwoordden de herinneringen aan hun jeugd in het Russische tsarenrijk in respectievelijk *Speak, Memory; An Autobiography Revisited* (1966) en *Een avond bij Claire* (1929). De boeken van Zweig en Nabokov zijn memoires, die van Roth en Gazdanov romans.

Het Russische tsarenrijk hield op te bestaan na de socialistische revolutie in 1917, de Habsburgse Monarchie door nationale revoluties in 1918. Beide waren autocratisch bestuurd veelvolkerenstaten, waarbij de tsaar een duidelijk meer autoritair bewind voerde dan keizer Frans Joseph. In dit essay zal aan de hand van een aantal vragen naar motieven en verklaringen worden gezocht voor de nostalgische wijze waarop de schrijvers in hun boeken terugblikten op hun leven in de verdwenen landen: waardoor werd hun handelen gedreven? Om deze vraag te beantwoorden zullen verschillende deelvragen met betrekking tot de schrijvers en hun boeken behandeld worden. Zo zal in de eerste plaats het begrip 'nostalgie' gedefinieerd worden aan de hand van een tweetal theorieën. De Amerikaanse slaviste Svetlana Boym onderscheidt twee typen nostalgie: restauratieve (de reconstructie van een verloren thuis) en reflectieve (het verlangen naar een thuiskomst).² Een andere typering wordt geïntroduceerd door de Amerikaanse socioloog Fred Davis: hij definieert drie typen, oplopend in complexiteit. Dat zijn eenvoudige nostalgie (vroeger was het beter dan nu), reflexieve nostalgie (hierbij worden ook vragen gesteld met betrekking tot de juistheid van die stelling; was het vroeger echt beter?) en geïnterpreteerde nostalgie (getracht wordt de gevoelens van nostalgie te objectiveren).³

Na deze theoretische beschouwing zal kort worden stilgestaan bij de door historici beschreven situatie in het Habsburgse Rijk en tsaristisch Rusland, dit om te kunnen beoordelen in hoeverre sprake was van idealisering van het verleden door de schrijvers. Daarna worden de sociale achtergrond en levensloop van de schrijvers kort worden belicht. Vervolgens zal worden onderzocht hoe de nostalgie zich in hun oeuvre ontwikkelde en of er sprake was van een bredere nostalgische beweging in de Oostenrijkse en Russische literatuur, voor en na de Eerste Wereldoorlog. De invloed van de actualiteit en de fysieke afstand tot het verdwenen vaderland op de vorming van de herinneringen zijn eveneens onderwerp van onderzoek. De Oostenrijkers bleven nog lang in Oostenrijk (Zweig) en Oostenrijk en Duitsland (Roth) wonen en gingen in de jaren '30 in ballingschap, de Russen verlieten Rusland kort na de revolutie. Maar voor een goed begrip zal allereerst het begrip 'nostalgie' worden toegelicht.

---

² S. Boym, *The Future of Nostalgia* (New York 2001).

³ F. Davis, *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia* (New York 1979).

Historici maken gebruik van vele methoden om het verleden te reconstrueren, een daarvan is onderzoek naar collectieve en persoonlijke herinneringen. Sinds medio 20^e eeuw wordt ook gebruik gemaakt van *oral history*. Hiermee wordt gepoogd door herinneringen uit de eerste hand een volwaardig beeld te geven van het verleden. Echter herinneringen worden gevormd, of misvormd, door de ervaringen gelegen tussen het tijdstip van de herinnerde ervaring en het moment van herinneren. Ook nostalgie kan die herinnering 'kleuren'. Daarbij is nostalgie altijd gericht op positieve ervaringen, terwijl herinneringen ook negatieve ervaringen kunnen betreffen. Mogelijk door die eenzijdigheid van nostalgische herinneringen wordt er in de historiografie minder aandacht aan besteed. Dit is ten onrechte omdat zowel herinneringen als nostalgische beelden van het verleden vertekend zijn, beide zijn het resultaat van een bewuste of onbewuste selectie in het brein.

In dit essay wordt onderzocht hoe de idealisering van het verleden door de vier schrijvers was gemotiveerd en in hoeverre dit kan worden verklaard door de recente theorieën over nostalgie. Het combineren van onderzoek naar de ontwikkeling van nostalgie in het werk van zowel de Russen als de Oostenrijkers kan daaraan een bijdrage leveren. Vooral de verschillen tussen land van herkomst en hun verschillende sociale achtergrond, levensloop, leeftijd en ervaringen na de Eerste Wereldoorlog kunnen daarbij behulpzaam zijn. De schrijvers maakten een min of meer identieke abrupte en gelijktijdige gebeurtenis mee die hen in een nieuwe wereld deed belanden van waaruit zij, noodgedwongen, op het verleden terugkeken. Over mythevorming rond het Habsburgse Rijk is veel geschreven; dit is al lange tijd een bekend fenomeen, denk aan de cultus rond Sisi (keizerin Elisabeth, 1837-1898). Ook aan de Russische exil-literatuur tijdens het interbellum is door wetenschappers aandacht besteed. Nabokov heeft als grote naam in de literatuur veel aandacht gekregen van biografen, Gazdanovs werk echter is pas laat bekend geworden en is minder beschreven. Door een vergelijking te maken tussen de Oostenrijkers en de Russen kan mogelijk een nieuw licht geworpen worden op de motieven van de schrijvers voor hun nostalgische terugblikken.

Als primaire bronnen voor het onderzoek zullen de genoemde boeken van de vier schrijvers dienen. Maar ook ander werk van de schrijvers zal in het onderzoek worden betrokken. Omdat het echter voor dit essay te ver zou voeren om het gehele oeuvre van de vier schrijvers te lezen, zal waar nodig een beroep worden gedaan op de analyse van die oeuvres in de secundaire literatuur. Daarnaast zal de secundaire literatuur worden onderzocht op interpretaties van de motieven van de schrijvers voor hun verfraaiing van het verleden en zullen deze worden vergeleken en zo mogelijk van een eigen interpretatie worden voorzien. Ook het mogelijke bestaan van een bredere nostalgische stroming in de literatuur, de eventuele ontwikkeling van de nostalgie in het oeuvre van de schrijvers, de invloed van hun sociale achtergrond en hun levensloop zullen daar onderdeel van zijn. Ten slotte zullen deze analyses leiden tot een beantwoording van de probleemstelling: welke motieven lagen

ten grondslag aan de nostalgische terugblikken van de schrijvers en in hoeverre kunnen deze worden verklaard of begrijpelijk gemaakt aan de hand van enkele recente theorieën over nostalgie?

1. Nostalgie: geschiedenis en theorie

Geschiedenis van nostalgie

In zijn memoires *Speak, Memory* uit 1966 schreef Vladimir Nabokov over zijn jeugd in St. Petersburg voor de Eerste Wereldoorlog:

Sometimes, in our St Petersburg house, from a secret compartment in the wall of her [Nabokovs moeder] dressing room (and my birth room), she would produce a mass of jewelry for my bedtime amusement. I was very small then, and those flashing tiaras and chokers and rings seemed to me hardly inferior in mystery and enchantment to the illumination in the city during imperial fêtes, when in the padded stillness of a frosty night, giant monograms, crowns, and other armorial designs, made of colored electric bulbs - sapphire, emerald, ruby – glowed with a kind of charmed constraint above snow-lined cornices on housefronts along residential streets.⁴

Deze passage en het in de inleiding weergegeven citaat uit *Die Welt von Gestern* zijn typische nostalgische terugblikken op een ver verleden. De term nostalgie werd in 1688 geïntroduceerd door de Zwitserse arts Johannes Hofer. Hij stelde het woord samen uit de Griekse woorden *nostos*, terugkeer naar huis, en *algia*, verlangen naar huis. Hofers ervaringen met een extreme vorm van heimwee bij Zwitserse soldaten die in legers op het Europese continent vochten, brachten hem tot de vorming van het begrip. Hij beschouwde het verschijnsel als een fysieke, geneeslijke ziekte. Dit bleef zo tot in de 19^e eeuw. Tijdens de Napoleontische oorlogen meende men zelfs een epidemie van de kwaal onder soldaten te ontwaren. Artsen zochten in die tijd naar een locatie in het lichaam waar de ziekte te vinden zou zijn. Een terugkeer naar huis bracht de heimwee-patiënt vaak geen genezing, zo bleek, evenmin als een behandeling met bloedzuigers. Lange tijd werd de nostalgie van Hofer vooral geassocieerd met heimwee van militairen die ver van huis verbleven. In de 19^e eeuw kreeg nostalgie echter onder invloed van de Romantiek een meer positieve connotatie en werd het gezien als uiting van een gevoel van patriottisme en werd niet langer als een fysieke aandoening beschouwd. De snelle industrialisering en modernisering in de 19^e eeuw bevorderde vervolgens het nostalgisch verlangen naar een tijd waarin het tempo lager lag en er weinig veranderde. Hiermee was

---

⁴ V. Nabokov, *Speak, Memory: An Autobiography Revisited* (Londen 2000), 18-19.

nostalgie al uit de hoek van de geneeskunde verdwenen. Tegenwoordig wordt nostalgie geschaard onder de bekende menselijke emoties als bijvoorbeeld vreugde, angst, genot en boosheid.

De theorieën van Svetlana Boym en Fred Davis

Om de nostalgie van Zweig, Roth, Nabokov en Gazdanov goed te kunnen duiden zullen twee recente theorieën met ieder een verschillende benadering van het begrip worden belicht. Allereerst is dat de theorie van Svetlana Boym (1959-2015), een theorie die zij beschrijft in haar boek *The Future of Nostalgia* (2001). Boym, die in de Sovjet-Unie werd geboren, emigreerde in 1981 vanuit dat land naar de Verenigde Staten; zij zou dus een ervaringsdeskundige genoemd kunnen worden. Boym onderscheidt drie eigenschappen die volgens haar nostalgie kenmerken. Allereerst heeft het ontstaan van nostalgie niet alleen te maken met een verlangen naar een andere plaats door een 'dislocation of space' - denk aan de Zwitserse soldaten - maar ook met het verlangen naar een andere tijd; nostalgie keert zich tegen het moderne idee van tijd: de tijd van geschiedenis en vooruitgang. Het is een verzet tegen de onomkeerbaarheid van tijd; men voelt zich ingesloten door tijd en ruimte.⁵ Het tweede kenmerk is dat nostalgie niet per se antimodern is, nostalgie en vooruitgang kunnen volgens Boym alter ego's zijn. Het is een historische emotie die ontstaat door een nieuw begrip van tijd en ruimte. Vooral na revoluties als bijvoorbeeld de Franse en de Russische, zo stelt Boym, ontstaat een opleving van nostalgie. Die nostalgie vormt vervolgens het beeld van de periode ervoor, maar laat ons gelijktijdig nadenken over onze (door die revolutie) gefnuikte toekomstplannen.⁶ Ten derde stelt Boym, in het verlengde van het voorgaande, dat nostalgie niet altijd retrospectief is, het kan ook vooruitkijken: 'Fantasies of the past determined by needs of the present have a direct impact on realities of the future'.⁷

Boym onderscheidt vervolgens twee soorten nostalgie: 'restorative nostalgia' en 'reflective nostalgia'.⁸ Restauratieve nostalgie benadrukt *nostos* en is gericht op de reconstructie van het verloren thuis of verleden. De nostalgicus beschouwt dit niet als nostalgie maar als de waarheid. Als voorbeeld daarvan noemt Boym de recente herleving van nationale symbolen en tradities; een terugkeer naar het oorspronkelijke, naar wat ons eigen is en dat bedreigd wordt door buitenstaanders. Het is dan ook veelal een collectief gevoel.⁹

Reflectieve nostalgie daarentegen is vooral een individueel gevoeld verlangen dat wordt gevoeld door de persoonlijke herinnering, het koestert deze, *algia* is hier leidend. Het is de herinnering aan een thuis, een verleden, dat onherkenbaar veranderd is. Deze onherkenbaarheid en het gevoel van

---

⁵ S. Boym, *The Future of Nostalgia* (New York 2001) xv-xvi.

⁶ Ibid., xvi.

⁷ Ibid., xvi.

⁸ Ibid., 41.

⁹ Ibid., 41-44.

afstand (tot het verleden) brengen het nostalgische gevoel teweeg. Reflectieve nostalgie is niet gericht op een herstel van het verleden (de terugkeer naar huis) maar blijft een verlangen. Anders dan bij de restauratieve vorm is hier ruimte voor ironie en humor. Het is volgens Boym flexibel en maakt ook oordelen en kritische reflectie mogelijk.¹⁰

Socioloog Fred Davis benadert het fenomeen nostalgie in zijn boek *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia* (1979) vanuit de sociologie. Hoewel nostalgie een persoonlijk karakter heeft, is het volgens Davis ook een sociale emotie die invloed heeft op ons als sociale wezens en daarmee op de maatschappij als geheel.¹¹ Hij onderscheidt drie categorieën, oplopend in complexiteit: 'First Order or Simple Nostalgia, Second Order or Reflexive Nostalgia, and Third Order or Interpreted Nostalgia.'¹² Eenvoudige nostalgie gaat uit van het subjectieve gevoel dat het vroeger beter was dan nu.¹³ De tweede categorie, reflectieve nostalgie, voegt daaraan iets toe. Hier stelt de nostalgicus zich vragen als, was het vroeger werkelijk zo goed, vergeet ik niet de onplezierige kanten? Dit kan ook leiden tot vragen over het heden zoals, is het heden wel zo slecht als het lijkt? Ten slotte de geïnterpreteerde nostalgie. In deze vorm tracht de nostalgicus zijn gevoelens te objectiveren door zich analytische vragen te stellen ten aanzien van de herkomst, de betekenis en het doel van zijn gevoel.¹⁴

In het kader van dit essay is eveneens van belang hetgeen Davis opmerkt met betrekking tot het verband tussen nostalgie en onze identiteit en levensloop. Nostalgie is een van de middelen waarmee wij onze identiteit vormen, onderhouden en reconstrueren.¹⁵ In het bijzonder gedijt nostalgie bij transities in onze levensloop, zoals bijvoorbeeld bij de overgang van adolescentie naar volwassenheid of van werkende naar gepensioneerde; dit vereist telkens een aanpassing van onze identiteit. Maar die transitie kan ook van buiten komen, bijvoorbeeld bij ingrijpende gebeurtenissen in de maatschappij zoals grote sociale veranderingen of oorlogen.¹⁶ Dit kan volgens Davis daarnaast leiden tot een collectief gevoelde nostalgie.¹⁷ Ten slotte, een restauratieve nostalgie zoals Boym die definieert, gericht op een daadwerkelijke reconstructie van het verloren thuis, inclusief een herleving van nationale symbolen en tradities, beschrijft Davis niet. Bij hem blijft het bij gedeelde herinneringen aan hoe het ooit was en wie het daarna fout lieten gaan. Mogelijk was de door Boym beschreven vorm minder actueel eind jaren '70 toen Davis' boek uitkwam. Boym's boek verscheen na de oorlog in Joegoslavië waarin de restauratie van het verleden een belangrijke drijfveer was.

---

¹⁰ Ibid., 49-50.

¹¹ F. Davis, *Yearning for Yesterday; A Sociology of Nostalgia* (New York 1979), vii.

¹² Ibid., 17.

¹³ Ibid., 18.

¹⁴ Ibid., 24.

¹⁵ Ibid., 31.

¹⁶ Ibid., 49.

¹⁷ Ibid., 102.

2. Joseph Roth en Stefan Zweig

Beelden van het verleden

In *Radetzkymarsch* vertelt Joseph Roth het verhaal van drie generaties van de familie Trotta, bureaucraten en militairen tijdens de Dubbelmonarchie. Het sterven van de laatste Trotta, kort na het overlijden van keizer Frans Joseph, symboliseert de ondergang van de Dubbelmonarchie. Over de tijd voor de Eerste Wereldoorlog schrijft Roth in dit boek:

Wenn einer aus der Schar der Irdischen ausgelöscht wurde, trat nicht sofort ein anderer an der Stelle, um den Toten vergessen zu machen, sondern eine Lücke blieb, wo er fehlte, und die nahen wie die fernen Zeugen des Unterganges verstummten, sooft sie diese Lücke sahen. (...)

Alles, was wuchs, brauchte viel Zeit zum Wachsen; und alles, was unterging, brauchte lange Zeit, um vergessen zu werden. Alles aber, was einmal vorhanden gewesen war, hatte seine Spuren hinterlassen, und man lebte dazumal von den Erinnerungen, wie man heutzutage lebt von der Fähigkeit, schnell und nachdrücklich zu vergessen.¹⁸

Later in het boek beschrijft Roth de aankomst van keizer Frans Joseph bij de Stephansdom in Wenen op Sacramentsdag, gadeslagen door Carl Joseph von Trotta, telg uit de jongste van de drie generaties Trotta's:

Der Kaiser trug den schneeweissen Rock, den man von allen Bildern der Monarchie kannte, und einen mächtigen, grünen Papageienfederstrauss über dem Hut. Sachte im Wind wehten die Federn. Der Kaiser lächelte nach allen Seiten. Auf seinem alten Angesicht lag das Lächeln wie eine kleine Sonne, die er selbst geschaffen hatte. Vom Stephansdom dröhnten die Glocken, die Grüße der römischen Kirche, entboten den Römischen Kaiser Deutscher Nation. Der alte Kaiser stieg vom Wagen mit jenem elastischen Schritt, den alle Zeitungen rühmten, und ging in die Kirche, der Römische Kaiser Deutscher Nation, umdröhnt von den Glocken.¹⁹

Roth publiceerde *Radetzkymarsch* vele jaren na WO I, in 1932, een jaar voor zijn zelfgekozen ballingschap in onder andere Amsterdam en Parijs.

---

¹⁸ J. Roth, *Radetzkymarsch* (Keulen 2005), 139.

¹⁹ *Ibid.*, 241.

In *Die Welt von Gestern* beschrijft Stefan Zweig het leven in Wenen aan het begin van de 20^e eeuw en vertelt hij over zijn loopbaan voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Ook beschrijft hij zijn ontmoetingen met een aantal Europese intellectuelen. Met het in de inleiding weergegeven citaat uit *Die Welt von Gestern* opent Zweig het eerste hoofdstuk, dat is getiteld *Die Welt der Sicherheit*. Het citaat wordt iets verder vervolgd met de volgende observatie van de Habsburgse Dubbelmonarchie:

Alles stand im diesem weiten Reichen fest und unverrückbar an seiner Stelle und an der höchsten der greise Kaiser: aber sollte er sterben, so wusste man (oder meinte man), würde ein anderer kommen und nichts sich ändern in der wohlberechneten Ordnung. Niemand glaubte an Kriege, an Revolutionen und Umstürze. Alles Radikale, alles Gewaltsame schien bereits unmöglich in einem Zeitalter der Vernunft.²⁰

Zweig begon aan het schrijven van zijn memoires in *Die Welt von Gestern* in 1934, kort nadat hij in ballingschap was gegaan; hij voltooide het boek de dag voor zijn zelfmoord in 1942. Publicatie volgde kort na zijn dood.

Het Habsburgse Rijk: rust en zekerheid?

De door Zweig geschetste rust en zekerheid in het Rijk waren zeer betrekkelijk. Weliswaar kende het Rijk geen gewapende conflicten tussen 1866 en 1914, rustig was het allerminst. De nationale aspiraties van de vele verschillende nationaliteiten binnen de Monarchie zorgden voor voortdurende onrust en conflicten. Met de vorming van de Dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije in 1867 behield Hongarije een eigen parlement. De Oostenrijkse gebieden, de zogenoemde kroonlanden, waren in Wenen vertegenwoordigd in de *Reichsrat*. Het laatste woord in bestuurszaken berustte echter bij de keizer. Een belangrijke plaats was daarnaast weggelegd voor de Oostenrijkse premier die moest proberen de belangen en aspiraties van de verschillende nationaliteiten in de Oostenrijkse gebieden in goede banen te leiden en de eenheid te bewaren. Eduard Taaffe, Oostenrijks premier (1868-1870 en 1879-1893) had zich volgens de Britse historicus A.J.P. Taylor ten doel gesteld "to keep all the nationalities in a balanced state of mild dissatisfaction".²¹ En nationaliteiten waren er vele. Alleen al in Oostenrijk en zijn kroonlanden waren dat in 1910: Duitsers (35%), Tsjechen (23%), Polen (17%), Oekraïners (12%) en kleinere percentages Slovenen, Servo-Kroaten, Italianen en Roemenen.²²

Een existentieel en steeds terugkerend probleem was de wens van de Tsjechen in Bohemen om het Koninkrijk Bohemen te doen herleven en dit een positie binnen het Rijk te geven gelijkwaardig

---

²⁰ Zweig, *Die Welt von Gestern*, 18.

²¹ E. Taaffe geciteerd in: A.J.P. Taylor, *The Habsburg Monarchy: 1809-1918* (Harmondsworth 1964), 171-172.

²² *Ibid.*, 286.

aan die van Hongarije. Zo ver kwam het niet, wel werden enkele concessies gedaan, die vervolgens leidden tot protesten van de Duits-nationalisten in verschillende delen van de Monarchie. De gewelddadige protesten leidden in het crisisjaar 1897 tot het aftreden van premier Badeni. In dat jaar werd de leider van de Duits-nationalistische en antisemitische Christelijk-Sociale Partij, Karl Lueger, burgemeester van Wenen. Ook andere etnische tegenstellingen binnen Oostenrijk en Hongarije bleven opspelen. In 1916 overleed Frans Jozef op 86-jarige leeftijd en werd opgevolgd door zijn achterneef Karel I. Genoemde tegenstellingen, de nationale aspiraties van de verschillende nationaliteiten binnen de Dubbelmonarchie en de militaire nederlaag in 1918 leidden tot het uiteenvallen in dat jaar en betekenden het einde van de Habsburgse Monarchie.

In verband met de joodse achtergrond van Zweig (en als bewoner van Wenen) en Roth is het van belang om stil te staan bij het antisemitisme van de Christelijk-Sociale Partij onder leiding van Karl Lueger. Lueger was een uitgesproken antisemiet en voorstander van een beleid tegen de niet-Duits sprekende minderheden in Oostenrijk. Zijn partij won herhaaldelijk de gemeenteraadsverkiezingen in Wenen. Keizer Frans Jozef weigerde een aantal malen Luegers benoeming als burgemeester van Wenen omdat hij hem als een revolutionair beschouwde. Uiteindelijk werd hij toch benoemd en bekleedde hij die positie van 1897 tot 1910.

Zweig schetst in *Die Welt von Gestern* een opmerkelijk mild beeld van Lueger; een academisch gevormde man, opgeleid in een tijd die de geestelijke cultuur boven alles stelde en onder wiens bewind joden niets te vrezen hadden. Zijn bestuur was volgens Zweig ‘tadellos gerecht und sogar vorbildlich demokratisch.’²³

En ook bij de door Zweig genoemde *Sicherheit* voor de burgers in de Monarchie is sprake van een geïdealiseerd beeld. In werkelijkheid was armoede in de Dubbelmonarchie wijdverbreid, voor velen gold die zekerheid daarom niet. Het aantal inwoners van Wenen bijvoorbeeld verviervoudigde in de periode 1850-1900 tot twee miljoen. Om deze mensen te huisvesten, werden voornamelijk sloppenwijken en huurkazernes gebouwd.²⁴ Zweig besteedt hieraan wel enige aandacht; in het bijzonder bespreekt hij de grote omvang en de uitwassen van de prostitutie in de stad.²⁵

De levensloop van Zweig en Roth

Stefan Zweig werd in 1881 in Wenen geboren in een welgesteld joods milieu. De familie was niet religieus. Zweigs vader vergaarde fortuin met een textielfabriek waardoor de familie tot de Weense gegoede burgerij (*Grossbürgertum*) behoorde. Na zijn schooltijd studeerde Zweig literatuurgeschiedenis en filosofie en kwam al op jonge leeftijd terecht in intellectuele, kunstzinnige

---

²³ Zweig, *Die Welt von Gestern*, 96-97.

²⁴ G. Prochnik, *The Impossible Exile: Stefan Zweig at the End of the World* (New York 2014), 120.

²⁵ Zweig, *Die Welt von Gestern*, 123-133.

Europese kringen. Geholpen door een stevig financieel fundament reisde hij veel door Europa en daarbuiten. Tijdens WO I werkte Zweig kort in een militair archief. Een jaar na het aantreden van Hitler in Duitsland emigreerde hij naar Engeland en verhuisde aan het begin van de Tweede Wereldoorlog naar de Verenigde Staten om zich vervolgens in 1941 met zijn tweede vrouw Lotte in Brazilië te vestigen. In februari 1942 maakten zij een einde aan hun leven. Zweig was tijdens zijn leven een schrijver van internationale faam wiens boeken in vele talen werden vertaald. Zijn eerste werk, een bundel gedichten genaamd *Silberne Seiten*, verscheen in 1901. Zweig noemde zich Oostenrijker, jood, schrijver, humanist en pacifist.²⁶

Joseph Roth werd in 1894 geboren in een eenvoudig joods koopmansmilieu in Brody, in het uiterste oosten van het kroonland Galicië, op de grens met Rusland. Zijn vader heeft hij nooit gekend; hij werd opgevoed door zijn moeder in het huis van zijn grootvader, een orthodox-joodse textielhandelaar. In Brody was de joodse cultuur prominent aanwezig, een meerderheid van de bevolking was joods. Na een korte studie in Wenen nam hij in 1916 vrijwillig dienst in het Oostenrijks-Hongaarse leger. Kort na de oorlog vestigde hij zich in Berlijn waar hij als journalist voor verschillende kranten schreef, en met succes: Roth werd een van de best betaalde journalisten van Duitsland. Voor de kranten reisde Roth in de jaren '20 veelvuldig door Europa en verbleef vanaf die tijd uitsluitend nog in hotels. Deze luxueuze levensstijl en een groeiend drankprobleem brachten hem regelmatig in financiële problemen. Eind jaren '20 ontmoette hij Stefan Zweig, die hem tot zijn dood financieel zou ondersteunen en hem zou helpen bij de publicatie van zijn boeken. Na de benoeming van Hitler tot rijkskanselier verliet Roth Duitsland voorgoed en verbleef onder andere in Amsterdam en Parijs, in welke laatste stad hij in 1939 overleed. Roths eerste verhaal, *Der Vorzugsschüler*, verscheen in 1916. Zijn eerste roman, *Das Spinnennetz*, kwam uit in 1923, waarna nog vele romans en essays zouden volgen. Vele van zijn romans vonden een groot lezerspubliek, *Radetzkymarsch* was een ware bestseller.

De ontwikkeling van nostalgie in het oeuvre

In de vele romans, novellen en biografieën die Zweig voor *Die Welt von Gestern* publiceerde was nog geen sprake van enige nostalgie; vooral zijn pacifistische en humanistische wereldbeeld zijn daarin terug te vinden. In zijn postuum uitgegeven roman *Ungeduld des Herzens* (1945), dus na *Die Welt von Gestern*, keerde de nostalgie terug.

Het werk van Joseph Roth is grotendeels sterk realistisch, een combinatie van 'ironische Beobachtungsgabe der Wirklichkeit und episches Pathos', aldus de Italiaanse schrijver en kenner van

---

²⁶ Ibid., 9.

de Oostenrijkse literatuur Claudio Magris.²⁷ Het is veelal pessimistisch van aard en behandelt de leegte die de ineenstorting van de Dubbelmonarchie achterliet en het lot van de joden in die periode, dit alles tegen de achtergrond van het opkomend nazisme. De eerste nostalgische terugblikken zijn te vinden in het essay *Juden auf Wanderschaft* (1927, *Joden op drift* (2016)) waarin hij herinneringen oproept aan het joodse familieleven in zijn verloren thuisland Oost-Galicië, op dat moment deel van Polen. Roths nostalgische beschrijvingen van het Habsburgse Rijk duiken eerst op in 1932 in *Radetzky marsch*, een jaar voordat hij in ballingschap ging, en komen later terug in onder andere de novelle *Die Büste des Kaisers* (1935). In de roman *Die Kapuzinergruft* uit 1938, een vervolg op *Radetzky marsch*, is de nostalgie volgens Magris zelfs overmatig aanwezig en gaat deze ten koste van de levendigheid en waarachtigheid van het verhaal.²⁸ Zo laat Roth zijn personage Trotta zeggen:

Ich spreche vom missverstandenen und auch missbrauchten Geist der alten Monarchie, der da bewirkte, dass ich in Zlotograd ebenso zu Hause war wie in Sopolje, wie in Wien.

(...)

... all dies war Heimat, stärker als nur ein Vaterland, weit und bunt, dennoch vertraut und Heimat: die kaiser- und königliche Monarchie.²⁹

De nostalgie van Zweig en Roth paste in een lange traditie van mythevorming rond het Habsburgse Rijk zoals Claudio Magris laat zien in zijn studie *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur* (2000). Het verschijnsel ontstond na de Napoleontische oorlogen waaruit Oostenrijk verzwakt tevoorschijn was gekomen en een sterk Pruisen naast zich moest dulden. De mythevorming beoogde Oostenrijk een *raison d'être* te bieden en een fundament voor het bijeenhouden van de [supranationale] Monarchie.³⁰ Er was sprake van een bureaucratie als ideaal; dit zou de burgers van de Monarchie zekerheid bieden, met als gevolg een vorm van onbeweeglijkheid die elke hervorming tegenhield.³¹ Dit sluit aan bij het hierboven weergegeven citaat uit *Die Welt von Gestern*: 'Alles stand im diesem weiten Reichen fest und unverrückbar an seiner Stelle ...' De mythevorming was onderdeel van opera's, operettes, toneel en literatuur, zowel in de 'hoge' als in de 'lage' kunsten. Na WO I werd de mythevorming voortgezet in 'rompstaat' Oostenrijk; het bood de mythe juist actualiteit.³² Ook in de literatuur werd het voortgezet, door bijvoorbeeld Robert Musil en Franz Werfel, ieder op zijn eigen wijze. Ten slotte, voor zowel Zweig als Roth geldt dat hun nostalgie was

---

²⁷ C. Magris, *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur* (Salzburg 2000), 303.

²⁸ Ibid., 312.

²⁹ J. Roth, *Die Kapuzinergruft* (Amsterdam 1987), 44-45.

³⁰ Magris, *Der habsburgische Mythos*, 36.

³¹ Ibid., 38.

³² Ibid., 290.

gericht op de maatschappij en de politiek (en de keizer) van de Monarchie. Zij koesterden beiden een grote affiniteit daarmee.

Motieven en verklaringen

Zweig en Roth schreven hun nostalgische terugblikken na WO I tegen de achtergrond van een verarmde 'rompstaat' Oostenrijk, een staat die geplaagd werd door armoede, sociale onrust, nationalisme en een actief antisemitisme. Afgezet tegen de relatieve stabiliteit van voor de oorlog zal dit voor hen een belangrijk motief zijn geweest voor hun idealisering van die tijd. Zweig begon aan het schrijven van *Die Welt von Gestern* na zijn vertrek uit Oostenrijk in 1934 en voltooide het in 1942. Uit zijn voorwoord spreekt een sterk pessimisme: hij hekelt daarin de pest van het nationalisme en het verval van de mensheid tot barbarij en anti-humaniteit.³³ In die vooroorlogse periode hield hij zich, zoals hij schrijft, vooral bezig met de kunsten waardoor hij weinig aandacht had voor de dagelijkse ontwikkelingen.³⁴ Als vermogende representant van het Weense *Grossbürgertum* stonden de Weense problemen ver van hem af en werd hij minder geconfronteerd met het ook toen al aanwezige antisemitisme. Zijn milde beoordeling van de antisemitische burgemeester Lueger kan hiermee worden verklaard. Volgens de Amerikaans-Oostenrijkse historicus Steven Beller was de situatie van de Weense joden zeker niet zo gunstig als Zweig suggereerde, maar gold voor hen nog wel de vrijheid van meningsuiting.³⁵ Volgens Beller waren in het vooroorlogse Wenen de omstandigheden voor de joden in ieder geval beter dan daarna.³⁶ De motieven voor Zweigs nostalgie lijken duidelijk: een verdwenen vaderland, een grote fysieke afstand tot Oostenrijk (in ballingschap), de actualiteit en de teloorgang van het oude Europa. Dit alles met een stevig pessimisme tot gevolg. Zijn geïdealiseerde beeld van het verleden zal mede bepaald zijn door de 37 jaar die hij onder de Habsburgers leefde, door zijn bevoorrechte sociale positie en door de elitaire kosmopolitische levensstijl. Ten slotte, mythevorming was niet nieuw. Zweig handelde in een reeds lang bestaande traditie.

Dit laatste zal ook een rol gespeeld hebben bij Joseph Roth. Roths sociale achtergrond en levensloop verschilden echter hemelsbreed van die van Zweig. Zijn eerste nostalgische herinneringen, in 1927 in *Juden auf Wanderschaft* en in 1932 in *Radetzky marsch*, lijken gemotiveerd door de actualiteit van nazisme en antisemitisme in Duitsland, waar hij woonde. Volgens de Russisch-Poolse historicus Robert Wistrich bestond bij de vader- en thuisloze Roth een onvoorwaardelijke

---

³³ Zweig, *Die Welt von Gestern*, 13.

³⁴ *Ibid.*, 64-88.

³⁵ S. Beller, 'The World of Yesterday Revisited: Nostalgia, Memory, and the Jew in Fin-de-siècle Vienna', *Jewish Social Studies* (1996) 2, 50.

³⁶ *Ibid.*, 41.

loyaliteit jegens de keizer en de Monarchie.³⁷ Meer recht aan *Radetzkmarsch* doet Magris; volgens hem is het geen lege verheerlijking van een verloren tijd, maar liet Roth juist zien dat hij het verdwijnen van Habsburgs Midden-Europa had begrepen.³⁸ Roth was niet kritiekloos; zo brengt hij bijvoorbeeld de slechte arbeidsomstandigheden in een fabriek ter sprake en de voorgenomen gewelddadige aanpak van de protesterende arbeiders door het lokale bestuur.³⁹ Onvoorwaardelijker werd Roths nostalgie wel in de late jaren '30 in *Die Kapuzinergruft*. Motieven hiervoor zijn mogelijk de slechte financiële en fysieke toestand waarin hij tijdens zijn laatste levensjaren in Parijs verkeerde en de kring van Oostenrijkse monarchisten waarin hij actief was. Het boek verscheen in 1938, het jaar van de *Anschluss* van Oostenrijk bij nazi-Duitsland. Roth ontwikkelde zich in die jaren tot een ware Habsburgse legitimist.⁴⁰ De juistheid van de bewering van Wistrich als zou Roth de restauratie van de Habsburgse Monarchie hebben nagestreefd zal hier niet worden beoordeeld.⁴¹ De motieven voor Roths idealisering van het verleden zullen deels dezelfde zijn als die van Zweig; zijn immer opdoemende geldzorgen en destructieve alcoholisme kunnen daaraan worden toegevoegd. Daarnaast had hij door zijn eenvoudige sociale komaf, uit de arme periferie van de Monarchie, meer dan Zweig oog voor de problemen van het volk, en in het bijzonder die van de joden, na WO I.

De nostalgie van Zweig en Roth laat zich grotendeels verklaren door de theorieën van Boym en Davis. Boyms 'dislocation of space' als drijfveer voor nostalgie is herkenbaar in het gegeven dat beiden zich van hun meest nostalgische kant lieten zien na hun vertrek in ballingschap; dit stimuleerde hun verlangen naar de tijd voor WO I. Dat volgens Boym nostalgie vooral opleeft na bijvoorbeeld revoluties is herkenbaar, echter, Zweig en Roth gaven daarvan pas blijk vele jaren na dato. Zij deden dat pas toen de actualiteit (het nazisme) het leven voor hen als joodse schrijvers in Oostenrijk en Duitsland onhoudbaar maakte.

Davis merkt op dat grote sociale veranderingen of oorlogen kunnen leiden tot een collectief gevoelde nostalgie. Dit past in het beeld van na-oorlogs Oostenrijk waarin een reeds lang bestaande mythevorming rond de Monarchie door verschillende schrijvers, onder wie Zweig en Roth, werd voorgezet.

Zweig en Roth schetsen in de hierboven weergegeven citaten een geïdealiseerd beeld van de laatste decennia van de Monarchie, het beeld van een statisch rijk dat rust en veiligheid bood in een tijd waarin alles langzaam ging en men nog tijd had om over zaken na te denken. In werkelijkheid werd die tijd in Europa juist gekenmerkt door een sterk vooruitgangsgeloof, bijvoorbeeld door nieuwe sociale theorieën (Marx) en door snelle en ingrijpende technologische ontwikkelingen. Met

---

³⁷ R. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (Oxford 1990) 658.

³⁸ Magris, *Der habsburgische Mythos*, 307.

³⁹ Roth, *Radetzkmarsch*, 217-219.

⁴⁰ Magris, *Der habsburgische Mythos*, 306.

⁴¹ Wistrich, *The Jews of Vienna*, 657.

de gemechaniseerde slachting van WO I kwam hieraan een einde. De schrijvers verzetten zich tegen het moderne idee van tijd, volgens Boym een van de kenmerken van nostalgie. De moderne tijd (de actualiteit na WO I) bepaalde het beeld van de tijd daarvoor.

De aard van hun nostalgie is reflectief; het zijn persoonlijke herinneringen aan een verleden dat onherkenbaar is veranderd en waarin plaats is voor onder andere ironie en kritische vragen over zowel het heden als het verleden. Bij tweede beschouwing neigt Zweig naar de door Davis geformuleerde geïnterpreteerde nostalgie. In het voorwoord van *Die Welt von Gestern* beschrijft hij de herkomst en het doel van zijn gevoel: driemaal waren zijn huis en bestaan verwoest, en nu stelt hij zich ten doel een eerlijk tijdsbeeld van het oude vaderland te schetsen, oprecht en onbevangen.⁴² Dat moge zo zijn, wat volgt is ontegenzeggelijk een zeer subjectief, persoonlijk beeld.

En als de bewering van Wistrich juist is, is Boyms restauratieve nostalgie, in dit geval een restauratie van de Habsburgse Monarchie, mogelijk terug te vinden in de laatste levensjaren van Joseph Roth.

De wijze waarop Zweig en Roth inhoud gaven aan hun nostalgie werd mede bepaald door hun sociale achtergrond en levensloop. Aan deze factoren besteden Boym en Davis geen aandacht, terwijl deze bij de schrijvers tot een verschillende 'kleuring' van het verleden leidden.

3. Vladimir Nabokov en Gajto Gazdanov

Beelden van het verleden

In *Speak, Memory* beschrijft Nabokov de herinneringen aan zijn jeugd in St. Petersburg in een vooraanstaande aristocratische, vermogende familie aan het begin van de 20^e eeuw. De jonge Vladimir leefde in weelde en werd deels opgevoed door West-Europese gouvernantes:

How utterly foreign to the troubles of the night were those exciting mornings when the fierce and tender, damp and dazzling Arctic spring bundled away broken ice down the seabright Neva! It made the roofs shine. It painted the slush in the streets a rich purplish-blue shade which I have never seen anywhere since. On those glorious days *on allait se promener en équipage* – the old-world expression current in our set. I can easily refeel the exhilarating change from the thickly padded knee-length *polushubok*, with the hot beaver collar, to the short navy-blue coat with its anchor-patterned brass buttons. In the open landau I am joined by the valley of a lap rug to the occupants of the more interesting back seat, majestic Mademoiselle [de gouvernante], and triumphant, tear-bedabbled Sergey, with whom I have just had a row at home.⁴³

---

⁴² Zweig, *Die Welt von Gestern*, 9-10.

⁴³ Nabokov, *Speak, Memory*, 79.

Gazdanov verwerkte de herinneringen aan zijn jeugd in tsaristisch Rusland in zijn eerste roman, *Een avond bij Claire*. Hij schreef de roman in het Russisch in Parijs waar hij op dat moment als taxichauffeur werkte. Een deel van de roman beschrijft de ervaringen van hoofdpersoon Kolja als soldaat in het leger der Witten. Een ander deel is gewijd aan zijn ervaringen als kind. In hoofdpersoon Kolja is Gazdanov zelf gemakkelijk herkenbaar. Gazdanov verloor zijn vader toen hij acht was. Kolja over zijn vader:

Verder kon hij geweldig goed zwemmen. Op een plaats waar het diep was gaf hij iets buitengewoons ten beste, wat ik later nooit meer ergens heb gezien: hij ging zitten, net alsof het geen water maar grond was, hief zijn benen zo hoog dat zijn lichaam een scherpe hoek vormde en begon plotseling als een tol in de rondte te draaien. Ik herinner me hoe ik in mijn blootje aan de waterkant zat te lachen en hoe ik daarna op de brede, behaarde rug van mijn vader, met mijn armen rond zijn nek, de rivier overstak.⁴⁴

En Kolja over de zomervakantie bij zijn grootvader in de Kaukasus (Gazdanovs ouders waren Osseten uit de noordelijke Kaukasus):

Stilte, zon, bomen... Heel af en toe hoorde je aarde in een ravijn naar beneden vallen en droge takjes kraken: daar liep een everzwijn. Ik viel in slaap op het gras en werd wakker met een vochtige rug en met een geel vuur voor mijn ogen. Omkijkend naar de rode ondergaande zon ging ik daarna naar huis, naar de koele vertrekken van mijn grootvaders woning, en ik kwam juist op tijd om een herder met een witte vilten hoed te zien, die zijn kudde de weide uit dreef; de stootse koeien van mijn grootvader, die bekend stonden om hun kwaadaardigheid en de vele melk die ze gaven, gingen loeiend de veestal binnen.⁴⁵

Het Russische tsarenrijk: de laatste decennia

Tsaar Nicolaas II besteeg de troon in 1894 als opvolger van zijn vader Alexander III. Veel gunstigs is er over Nicolaas niet gezegd; hij geloofde in de absolute heilige autocratie en zou een chauvinist, antisemiet en militarist zijn geweest.⁴⁶ De sociale onrust onder de bevolking was groot; het bevolking bestond in 1897 voor 77% uit kleine boeren.⁴⁷ Door een nederlaag tegen de Japanners in de Russisch-

---

⁴⁴ G. Gazdanov, *Een avond bij Claire* (Amsterdam 2014), 26.

⁴⁵ Ibid., 64-65.

⁴⁶ J. Westwood, *Endurance and Endeavour: Russian History, 1812-1986* (Oxford 1987), 145.

⁴⁷ Ibid., 531.

Japanse Oorlog (1904-1905) kwam de sociale onvrede tot uitbarsting. Landelijke proteststakingen dwongen de tsaar tot concessies: een daarvan was de oprichting van een parlement, de Doema. Nabokovs vader was mede-oprichter van de Constitutionele Democratische Partij en lid van de Doema. Deze partij van liberalen streefde naar sociale hervormingen binnen een constitutionele monarchie. Al in 1906, en nog enkele malen daarna, ontbond Nicolaas het parlement, in strijd met de grondwet. Onder anderen Nabokovs vader protesteerde daartegen en belandde voor enkele maanden in de cel. Door een gebrek aan samenwerking tussen de verschillende politieke partijen bleef de positie van Nicolaas vooralsnog onaangetast. Deelname aan de Eerste wereldoorlog bracht een kentering in die positie. De slechte oorlogsprestaties en grote voedseltekorten leidden in februari 1917 tot een revolutie waarbij leden van de wederom door Nicolaas ontbonden Doema, onder wie Nabokovs vader, een voorlopige regering vormden en Nicolaas aftrad. Een opvolger kwam er niet. Onder andere het voortzetten van de oorlog door de voorlopige regering bracht de bolsjewieken er onder leiding van Lenin toe in oktober 1917 de macht over te nemen en in maart 1918 vrede te sluiten met Duitsland. De daarop volgende burgeroorlog tussen het bolsjewistische Rode Leger en het Witte Leger, een alliantie van anti-bolsjewistische troepen, leidde tot een overwinning van de bolsjewieken en een massale uittocht van hun tegenstanders.

De levensloop van Nabokov en Gazdanov

Vladimir Nabokov werd in 1899 in St. Petersburg geboren in een vooraanstaande en vermogende adellijke familie. Hij groeide op in St. Petersburg en op het nabijgelegen familie-landgoed Vyra. De familie beschikte over een staf van tientallen bedienden en de jonge Vladimir werd deels opgevoed door gouvernantes uit Engeland, Frankrijk en Zwitserland. Regelmatig reisde hij met zijn moeder door Europa en sprak al jong vloeiend Engels. Na de nederlaag van de Witten in 1919 vluchtte de familie, berooid, naar Frankrijk en Engeland. Nabokov studeerde enkele jaren in Cambridge en woonde daarna vijftien jaar in Berlijn waar zijn vader in 1922 door een Russische monarchist werd vermoord. Na enkele jaren in Parijs vertrok Nabokov in 1940 naar de Verenigde Staten waar hij werk vond als universitair docent. Vanaf die tijd schreef hij onder zijn eigen naam in het Engels, voor die tijd publiceerde hij gedichten en romans in het Russisch onder de naam Vladimir Sirin. Zijn eerste werk, een dichtbundel, verscheen in 1916. Zijn Russische werk vertaalde hij vanaf 1940 in het Engels. Het grote succes van zijn roman *Lolita* (1955) stelde hem in staat zich volledig te gaan richten op het schrijven. In 1958 verhuisde Nabokov naar Zwitserland waar hij in 1977 overleed. *Speak, Memory: An Autobiography Revisited* verscheen in 1966 en was een bewerking van een eerdere versie uit 1951, getiteld *Conclusive Evidence*.

Gajto Gazdanov werd in 1903 geboren in St. Petersburg in een middenklasse-milieu en groeide op in Siberië en Oekraïne. Zijn vader was bosbouwkundige en overleed jong. Gazdanov trad als

zestienjarige vrijwillig tot toe het Witte Leger, niet uit politieke overwegingen maar omdat de Witten toevallig zijn woonplaats Charkov hadden bezet. Met de restanten van het in 1919 verslagen leger werd hij naar Turkije geëvacueerd om enige jaren later in Parijs te belanden, samen met enkele tienduizenden gevluchte Russen. Hij werkte daar als fabrieksarbeider en gedurende 25 jaar als taxichauffeur, met name in de nacht zodat hij overdag kon studeren en schrijven. Deze tijd, onder armoedige omstandigheden, beschreef hij in zijn roman *Nachtwegen*, oorspronkelijk in het Russisch gepubliceerd in 1939. In 1953 verbeterden zijn omstandigheden toen hij redacteur werd van de Amerikaanse zender Radio Liberty in München, waar hij in 1971 overleed. Zijn eerste verhalen verschenen vanaf 1926 in Russische exil-tijdschriften. Gazdanov publiceerde negen romans, alle in het Russisch geschreven en vaak pas vele jaren later in het Engels en andere talen vertaald. Grotere bekendheid kreeg hij pas toen de Amerikaanse slavist Laszlo Dienes zijn archief naar Amerika haalde en onderbracht in de Harvard Library.

De ontwikkeling van nostalgie in het oeuvre

Nabokovs *Speak, Memory* wordt bijna geheel in beslag genomen door de herinneringen aan zijn jeugd in St. Petersburg en op het landgoed Vyra. Van enig terugverlangen naar tsaristisch Rusland is geen sprake. In retrospectie wordt duidelijk dat de kindertijd al heel vroeg een belangrijke rol speelde; in zijn in zijn eerste gedichten uit 1916 was al sprake van angst voor het verlies van een gelukkig verleden.⁴⁸ Ook in zijn Russische romans als *Mary* (1926), *The Defense* (1933) en *The Gift* (1938) speelt nostalgie ten aanzien van de jeugd een rol.⁴⁹ (De jaartallen verwijzen naar de oorspronkelijke Russische uitgaven) In zijn Engelstalige romans als *Lolita* (1955), *Pale Fire* (1962) en *Ada or Ardor: A Family Chronicle* (1969) speelt nostalgie ten aanzien van een 'Golden Childhood' een belangrijke rol als motief voor het handelen van de karakters.⁵⁰ In deze Engelstalige romans gaat het om een meer abstracte, geperverteerde nostalgie.⁵¹ Enig terugverlangen naar tsaristisch Rusland is bij Nabokov niet te vinden; hij beschouwde zich, net als zijn vader, als een klassieke liberaal.⁵²

De latere herziening van *Conclusive Evidence* uit 1951 wordt door Nabokov toegelicht in een voorwoord bij de uitgave van 1966. Hij zegt daarin dat hij veel passages heeft aangepast en heeft geprobeerd 'to do something about the amnesic defects of the original – blank spots, blurry areas, domains of dimness.'⁵³ Daarnaast heeft hij een aantal zaken verwijderd 'for the sake of over all

---

⁴⁸ B. Boyd, *Vladimir Nabokov: The Russian Years* (Londen 1992), 5.

⁴⁹ Ibid., 321, 463.

⁵⁰ R. Borden, 'Nabokov's Travesties in Childhood Nostalgia', *Nabokov Studies* (1995) 2, 131.

⁵¹ Ibid., 108.

⁵² Boym, *The Future of Nostalgia*, 266.

⁵³ Nabokov, *Speak, Memory*, xi.

truth.⁵⁴ Het is opmerkelijk dat iemands geheugen vijftien jaar na de eerste uitgave, en zo'n vijftig jaar na de besproken gebeurtenissen, tot betere resultaten in staat zou zijn, laat staan om te kunnen komen tot een 'over all truth.'

Gajto Gazdanov lijkt zich minder aan nostalgische bespiegelingen te hebben overgegeven. Van de drie in het Nederlands vertaalde romans, *Een avond bij Claire* (1929), *Nachtwegen* (1940) en *Het fantoom van Alexander Wolf* (in het Russisch gepubliceerd in 1948) bevat uitsluitend de eerste enige nostalgische jeugdherinneringen. Als ware democraat kende Gazdanov geen terugverlangen naar tsaristisch Rusland.⁵⁵

De belangrijkste centra voor de Russische exil-literatuur tijdens het interbellum waren Berlijn en Parijs. De meeste emigrant-schrijvers publiceerden in het Russisch, wat hun bereik onder het grote publiek belemmerde, met een moeizaam bestaan tot gevolg. Gazdanov getuigde van dit moeizame bestaan in *Nachtwegen*. Een nostalgische terugblik op het verloren vaderland was niet ongebruikelijk onder deze schrijvers.⁵⁶ Emigrant-schrijver Vladimir Lindenberg beschreef dat verschijnsel als volgt: 'Heel ons vroeger leven, waarin zoveel pijn, zoveel kommer, wanhopige zwaarmoedigheid was, verandert hier, in den vreemde, plots in een bont sprookje.'⁵⁷

Motieven en verklaringen

Was de nostalgie van de Oostenrijkse schrijvers vooral gericht op politiek en maatschappij voor de Eerste Wereldoorlog, Nabokov en Gazdanov richtten zich uitsluitend op hun jeugdervaringen. Reden hiervoor zal het leeftijdsverschil zijn; Nabokov was vijftien toen de oorlog uitbrak, Gazdanov elf. Daarnaast hadden de Russen geen enkele affiniteit met het Russisch tsarendom.

Nabokov was in *Speak, Memory* duidelijk over de motieven voor zijn jeugdherinneringen: 'The nostalgia I have been cherishing all these years is a hypertrophied sense of lost childhood, not sorrow for lost banknotes.'⁵⁸ Hij schreef dit in 1966 in de Verenigde Staten en was op dat moment een gevierd schrijver. De actualiteit zal als motief geen rol hebben gespeeld, sterker, als adolescent in Rusland had hij al blijk gegeven van de vrees voor het verlies van een gelukkig verleden. Motief is deze 'lost childhood', een zeer bevoorrechte jeugd zoals uit zijn memoires blijkt.

Gajto Gazdanov keek, voor zover bekend, slechts beperkt terug op zijn jeugd in tsaristisch Rusland. Dat zal een persoonlijke keuze geweest zijn en is opvallend; zijn karige bestaan in Parijs gedurende

---

⁵⁴ Ibid., xiii.

⁵⁵ L. Dienes, 'Gajto Gazdanov: Russian Emigré Literature at Harvard', *Harvard Library bulletin* 7 (1996) 4, 28.

⁵⁶ E. Waegemans, *Geschiedenis van de Russische Literatuur: sinds de tijd van Peter de Grote* (Amsterdam 2003), 325-342.

⁵⁷ V. Lindenberg geciteerd in: E. Waegemans, *Geschiedenis van de Russische Literatuur*, 341.

⁵⁸ Nabokov, *Speak, Memory*, 49.

tientallen jaren, de actualiteit, bood hem een goed motief voor het omkijken naar een gelukkige jeugd.

Hoe kan de nostalgie van de Russen verklaard worden door de theorie? Nostalgie veronderstelt het koesteren van persoonlijke herinneringen en een zekere mate van terugverlangen naar een verleden dat onherkenbaar veranderd is. Daarvan is bij beide Russen zeker sprake hoewel het daadwerkelijk terugverlangen minder duidelijk tot uiting komt.

Nabokovs idyllische beschrijvingen van zijn jeugd lijken een vorm van verzet tegen de onomkeerbaarheid van tijd, volgens Boym een van de kenmerken van nostalgie. Dat wordt versterkt door de wetenschap dat jeugd, en het verlies daarvan, een belangrijk thema is in zijn oeuvre. Dit sluit aan bij de stelling van Davis dat nostalgie het gevolg kan zijn van transities in de levensloop. Bij beide Russen was zelfs sprake van een dubbele transitie: hun volwassen worden en hun vertrek uit Rusland vielen min of meer samen. Voor Nabokov werd de jeugdfase (en het verlies daarvan) een belangrijk thema.

Conclusie

De Oostenrijkse schrijvers Stefan Zweig en Joseph Roth en de Russische schrijvers Vladimir Nabokov en Gajto Gazdanov verloren allen hun vaderland na WO I. De joodse Oostenrijkers bleven nog lang in hun land wonen en werden in de jaren '30 gedwongen in ballingschap te gaan, de Russen verlieten hun land kort na WO I. Alle vier keken zij, vele jaren na dato, in hun boeken op nostalgische wijze terug op het verleden in hun verdwenen vaderland. Zweig en Roth richtten zich daarbij met name op de maatschappij en de politiek tijdens de laatste jaren van de Habsburgse Monarchie, de jongere Russen richtten zich op de herinneringen aan hun jeugd in tsaristisch Rusland. De Oostenrijkers schetsten een sterk geïdealiseerd beeld van de Habsburgse Monarchie, maar plaatsten ook kritische kanttekeningen. Hun nostalgie sloot aan bij een reeds lang bestaande traditie van mythevorming rond de Monarchie. Bij de Russen ging het om persoonlijke jeugdherinneringen, waarbij met name Nabokov een idyllisch beeld opwierp. De nostalgische beelden van de schrijvers blijken grotendeels te verklaren aan de hand van de recente theorieën van Boym en Davis over nostalgie.

De motieven van de vier schrijvers voor hun nostalgische terugblikken zijn divers. Een belangrijk motief voor Zweig en Roth was de actualiteit van het interbellum, met een groeiend nazisme en antisemitisme. Het contrast met de relatief rustige en veilige periode voor WO I was groot. Daarnaast werden zij gemotiveerd door hun ballingschap, de fysieke afstand tot hun vaderland. Het motief voor de onvoorwaardelijke idealisering van de Habsburgse Monarchie door Roth tijdens zijn laatste levensjaren was mogelijk de slechte zakelijke en fysieke toestand waarin hij eind jaren '30 verkeerde, wederom de actualiteit. Daarnaast was hun leeftijd een motief voor hun gerichtheid op maatschappij en politiek; zij leefden langer dan de twee Russen in hun verdwenen vaderland en hadden een grote

mate van affiniteit met de Dubbelmonarchie. Hun nostalgie was een verzet tegen de moderne tijd en was reflectief van aard.

De jongere Russen hadden geen affiniteit met het Russisch tsarendom. Hun nostalgie richtte zich op hun jeugd. Voor Nabokov was het mogelijke verlies van een gelukkige jeugd al in zijn Russische tijd een motief om met nostalgie daarop terug te kijken. Jeugd en het verlies daarvan was een centraal thema in veel van zijn boeken. De actualiteit zal bij het schrijven van *Speak, Memory* geen rol hebben gespeeld, hij was op dat moment een gevierd schrijver, weliswaar op grote fysieke afstand van Rusland. Gazdanov keek pas vele jaren na zijn vlucht uit Rusland nostalgisch terug op zijn jeugd. Voor hem zal de actualiteit wel een rol gespeeld hebben, zijn omstandigheden in ballingschap waren lange tijd niet rooskleurig. Toch deed hij dit, voor zover bekend, zeer beperkt. Met de nostalgie in zijn memoires verzette Nabokov zich tegen de onomkeerbaarheid van de tijd, in zijn geval het verlies van een gelukkige jeugd. Daarnaast maakten beide Russen een dubbele, vrijwel gelijktijdige transitie door: van adolescent naar volwassene en een vertrek uit het land van hun jeugd. Deze ontwikkeling stimuleert nostalgische gevoelens.

De theorieën van Boym en Davis besteden geen aandacht aan de invloed van sociale achtergrond en levensloop op de mate waarin men meer of minder kritisch terugblijkt op het verleden. De milde beoordeling van het Weense antisemitisme door Zweig bijvoorbeeld is opvallend. Een belangrijk motief daarvoor is zijn sociale achtergrond van elitaire kosmopoliet die ver afstond van het leven 'op straat'. Ook de constatering dat nostalgie een persoonlijke keuze is, zoals Gazdanov liet zien, blijft onbesproken. Dit laatste is wellicht voer voor psychologen. En om een volledig beeld te krijgen van de ontwikkeling van Roths nostalgie in de late jaren '30, kan nader onderzoek het beeld completeren. Ten slotte zou Gajto Gazdanov nader bestudeerd moeten worden. Een door Laszlo Dienes geschreven biografie uit 1982 was echter niet beschikbaar voor dit onderzoek.

Bronnen

Gazdanov, G., *Een avond bij Claire* (Amsterdam 2014).

Gazdanov, G., *Nachtwegen* (Amsterdam 2014).

Nabokov, V., *Speak, Memory: An Autobiography Revisited* (Londen 2000).

Roth, J., *Radetzkymarsch* (Keulen 2012).

Roth, J., *Die Kapuzinergruft* (Amsterdam 1987).

Roth, J., *Joden op drift* (Amsterdam 2016).

Zweig, S., *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers* (Wenen 1948).

Literatuur

Beller, S., 'The World of Yesterday Revisited: Nostalgia, Memory, and the Jews of Fin-de-siècle Vienna', *Jewish Social Studies* (1996) 2, 37-53.

Borden, R., 'Nabokov's Travesties in Childhood Nostalgia', *Nabokov Studies* (1995) 2, 104-134.

Boyd, B., *Vladimir Nabokov: The Russian Years* (Londen 1992).

Boym, S., *The Future of Nostalgia* (New York 2001).

Davis, F., *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia* (New York 1979).

Dienes, L., 'Gaito Gazdanov: Russian Emigré Literature at Harvard', *Harvard Library bulletin* 7 (1996) 4, 21-37.

Magris, C., *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur* (Salzburg 2000).

Prochnik, G., *The Impossible Exile: Stefan Zweig at the End of the World* (New York 2014).

Waegemans, E., *Geschiedenis van de Russische Literatuur: Sinds de tijd van Peter de Grote* (Amsterdam 2003).

Westwood, J., *Endurance and Endeavour: Russian History, 1812-1986* (Oxford 1987).

Wistrich, R., *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (Oxford 1990).